

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14567416>

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ЛАНДШАФТЛАРИНИНГ ДИНАМИКАСИ, РИВОЖЛАНИШИ ВА ГЕОЭКОЛОГИК БАРҚАРОРЛИГИ

Ж.Махкамов

Қўқон давлат педагогика институти тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Ландшафтларни ривожланиш динамикасига таъсир этувчи омиллар ёритилган бўлиб, динамик ривожланишига 2-хил омил таъсир кўрсатиши кўрсатиб ўтилган. Ландшафтлар динамик ривожланишида ўз ўрнига ёки асл ҳолига қайтадига ва қайтмайдиган ландшафтлар кўрсатиб ўтилган.

***Таянч иборалар:** морфоструктура, динамика, эндоген ва экзоген жараёнлар, ритмиклик, антропоген омил.*

АННОТАЦИЯ

Были рассмотрены факторы, влияющие на динамику развития ландшафтов, и было показано, что на динамическое развитие влияет 2-й фактор. В динамичном развитии ландшафтов показаны ландшафты, которые либо возвращаются на свое место, либо в исходное состояние, либо не возвращаются.

***Ключовые слова:** морфоструктура, динамика, эндогенные и экзогенные процессы, ритмичность, антропогенный фактор.*

ANNOTATION

Factors affecting the dynamics of landscape development are covered, and dynamic development has been shown to be influenced by factor 2. Landscapes are shown in their dynamic development to be either in place or in their original state and not returning.

***Key words:** morphostructure, dynamics, endogenous and exogenous processes, rhythmicity, anthropogenic factor.*

Кириш. Ландшафтларнинг хар бир компонентлари ва морфологик тузилиши модда ва энергия алмашилиб туриши натижасида доимо ўзгариб, ривожланиб туришини кўрсатади. Ландшафтнинг хар бир комплекси экзоген ва

эндоген жараёнлар таъсирида турли ўзгаришлар таъсирида ўз ҳолатини ўзгартириб туради. Бу ўзгаришлар табиий жараён таъсирида юз берганлиги сабабли маълум вақт жараёнида модда ва энергия алмашинуви мўтадиллашиши билан ландшафтлар яна ўз хусусиятларига қайтиши мумкин. Яъни ҳар бир ландшафт компоненти ўзини –ўзи бошқариб, ўзини-ўзи ривожлантириш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. Бу ривожланиш эса ландшафт барқарорлигини кўрсатади.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили: Ландшафтларнинг динамикаси ва ривожланиши бўйича шунча давр ўтишишига қарамай яхлит бир фикрга кела олингани йўқ. А.А.Крауклис (1979) ландшафтлар динамикаси ҳақида шундай таъриф беради ”динамика бу ички ва ташқи кучлар таъсирида ландшафт ҳолатининг ўзгариши”- деб айтса, Ф.Н.Мильков эса “хронологик динамика (ландшафт чегарасининг ўзгариши билан боғлиқ” деб таъриф беради. Ф.Н.Мильковнинг фикрича ландшафтларнинг морфологик тузилиши ландшафт компонентлари орасидаги алоқадорликни бузилиши билан боғлиқлигини кўрсатиб беради.

Г.Рихтер (1983) эса ландшафтлар динамик ўзгаришига табиий жараёнлар таъсир кўрсатади. Уларга ҳаво ҳарорати, ёғин миқдори, потенциал буғланиш, шамоллар ва бошқа табиий омиллар таъсир этишини таъкидлайди. А.Г.Исаченконинг фикрича *динамика* “Ландшафтлар ички тузилишини қайта шаклланишига олиб кела олмайдиган ва тизимнинг такрорланиш хусусиятига эга бўлган бўлган ўзгаришлар” деб атайди.

Ландшафтларни кеча ва кундуз давомида, йил фасллар давомида ўзгариб туриши *динамикани* англатади. Ландшафтлар эндоген ва экзоген кучлар таъсирига доимо учраб туради.Экзоген кучлар таъсирида нураш, шамол, ёғинлар натижасида сурилиши, ўпирилиши кабилар таъсирида ўзгарса, ички яъни эндоген кучлар таъсирида эса ер қимирлаши ва вулқонлар таъсири остида ер пустини чўкиши, ёрилиши ёки кўтарилиши орқали номоён бўлади. “Охрана ландшафтов” изоҳли луғатида динамика атамаси грекча сўздан олинган бўлиб ”*dinamis* ” сўзи куч деган маънони англатади. Ландшафтларни динамик ўзгаришига кўпроқ эндоген таъсир кучли таъсир кўрсатса буни В.Б.Сочава эволюцион ўзгариш деб атайди. Буни соддароқ тушинтирадиган бўлсам ландшафтлар ўзгаришига ташқи таъсирлар таъсир этсада унинг бутунлай ўзгаришига таъсир этмайди.. Фақат уни ривожланишига, кўпайишига ёки структурасига таъсир кўрсата олади. Эндоген кучлар эса бутунлай ландшафт динамикасини ўзгартириб юборади. Унинг таъсирида қанча йил ва даврлар ўтса ҳам ландшафт ўз ҳолига қайтиши қийин кечади. Шунинг учун ҳам бу ўзгариш эволюцион ўзгариш бўлиб жуда кўп геологик вақтни ўз ичига олади.

В.Б.Сочаванинг фикрига кўра ландшафтларни ўзгармайдиган қисмларига “инвариант” деб таъриф берилади. Инвариант ландшафт қисмлари унинг форфологик тузилиши билан боғлиқ. Ландшафтларнинг инвариант хусусиятларини аниқлаш, ўрганиш жараёнида ўз ўзидан табиатни муҳофаза қилиш, маданий- антропоген ландшафтларни барпо қилиш билан боғлиқ илмий ва амалий муаммоларни, тадқиқотларни ҳал этиш ва олиб боришда муҳим ҳисобланади.

Л.С.Берг ландшафтларни ривожланишида 2-хил омил таъсир кўрсатишини исботлаб берган: а) такрорланадиган, б) такрорланмайдиган.

Такрорланадиган ландшафтлар ритмик ходисалар сабаб такрорланиб турадиган ландшафтлар динамикаси билан боғлиқ. Масалан кеча ва кундуз давомида куёш иссиқлиги таъсирида юз берадиган жараёнлар, ўсимликларда юз берадиган фотосинтез жараёнлари, хайвонот оламининг фаоллигида кўришимиз мумкин. Ёки йил фаслидаги ўзгаришлар. Бундай ўзгаришлар айнингса экватордан кутбларга борган сари яна ҳам мукамаллашиб боришида кўришимиз мумкин.

Такрорланмайдиган ландшафтларга ҳозирги кунда биз антропоген босим ёки юк натижасида ўзгариб бораётган ландшафтларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Антропоген омил таъсирида маданий ландшафтлар барпо этилиши, шаҳарлар қурилиши, янги саноат объектларини барпо бўлиши натижасида табиий ландшафтлар ҳеч қачон ўз ҳолига қайта олмайди ва улар янги ландшафт кўринишида барпо бўлади.

Фарғона вилояти мисолида ҳам биз ландшафтларни тадқиқ қилишда ландшафтларни динамик ҳолатига кўра Н.Л.Беручашвили (1990) фикрини ҳисобга олиб 3 га ажратишга ҳаракат қилдик:

1) Қисқа даврда динамик ўзгарувчи ландшафтлар-бир сутка давомида ҳаво массалари билан боғлиқ жараёнлар

2) Ўртача вақтда ўзгарувчи ландшафтлар – бир ҳафта, бир ой ва бир йил давомида ўзгарувчи ландшафтлар

3) Узоқ йиллар давомида ўзгарувчи ландшафтлар-бир йилдан ортиқ давр мобайнида ўзгарувчи ландшафтлар

Юқоридагиларни Фарғона вилояти мисолида таҳлил қиладиган бўлсам вилоятимизда сўнги йилларда аҳоли сонини ортиб бориши ва қишлоқ хўжалигини интенсив равишда ривожлантиришга эътибор берилганлиги сабабли табиий ландшафтлар ўрнида тобора йилдан-йилга антропоген ландшафтлар кўпайиб бормоқда. Вилоятнинг чека қисмлари тоғ ва тоғ олди ҳудудлари ва Марказий Фарғонага яқин бўлган ҳудудларнинг айрим жойларидагина сув чиқариш мумкин бўлмаган жойлардагина табиий

ландшафтлар сақланиб қолмоқда. Табиий ландшафтлар ўрнида антропоген ландшафтларни ташкил топиши кейинги вақтларда иқлим ўзгаришига, қишлоқ хўжалик ерларини ҳосилдорлигини камайишига, шўрланиш ва иккиламчи шўрланишга, шамолнинг кучайиши натижасида дефляция жараёнини кучайиб кетишига сабабчи бўлаётганлигини кузатиб турибмиз. Фарғона вилоятимизда қадимдан яшаб келган баъзи-бир қушлар умуман йўқолиб ёки камайиб кетди. Табиатни ривожланишида ҳар бир компонентни ўз функцияси бўлганидек, қушлар ҳам табиатда жуда катта вазифани бажаради. Улар ўсимликдаги турли хил курт қумуққа ва хашоротларни еб инсонга фойда келтирар эди. Бугунги кунда эса уларни ўрнида турли хил кимёвий перепаратлардан фойдаланаётганлигимиз инсон организмга зарар келтирмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки ҳар бир ландшафт компоненти ёки комплекси динамик ривожланиш даврида маълум бир функцияни бажаради. Шунинг учун биз ландшафтларни тадқиқ этишда уни асл моҳиятини ҳисобга олиб қишлоқ хўжалигини ривожлантиришимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.Зокиров Кичик ҳудудлар табиий географияси. Тошкент “Университет нашриёти” 1999 й 120 б
2. Ш.Шарипов Геоэкология ва ландшафт экологияси Тошкент. “Тех просилвер” 2021-184 б
3. О.М.Кўзибоева, А. Хомедов Развитие основ для оптимизации геоэкологических ситуаций юго-западной Ферганы. Экономика и сосум 1-1(92) ст 503. 2022 г
2. Ozodxon Qo‘ziboyeva, Nargiza Xomidova Farg‘ona vodiysini tabiiy geografik jixatdan rayonlashtirishi. O‘zbekiston Milliy Universiteti xabarлари, 2022, [3/1] issn 2181-7324
3. Quziboyeva O. Issues of optimization of geoekological situation in Fergana valley // ISSUE 77. Volume 6, 2020. -P. 445. CrossRyef № ISSN:2581-4230)
4. Qo‘ziboyeva O., Sobirova N. Farg‘ona vodiysi landshaftlarining rivojlanish tendensiyasini o‘rganilish tarixi // Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. Samarqand, 2021, 5-son. -B. 74.
5. Кўзибоева О.М, Махкамов Ж Иқлим ўзгариши Фарғона вилояти ландшафтларига таъсирини баҳолаш ва прогнозлаштириш. Экономика и соцу. № 12(127) 2024